महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)

कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२० **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

श्रीमद्भक्तिविवेके पौराणिकः प्रभावः - एकं विशिष्टमध्ययनम्

डा. भेषराजशर्मा*

अस्मद्देशीयपूर्वोत्तरराज्येषु नव वैष्णवधर्मप्रवर्तकेषु तत्प्रचारकेषु प्रसारकेषु च पण्डितप्रवरो भट्टदेवः अन्यतमः। कविरत्न-वैकुण्ठनाथ-भागवत-भट्टाचार्यस्तस्य पूर्णमभिधानम्। लोके भट्टदेवसंज्ञयैव संज्ञितः सर्वथा प्रसिद्धश्चासौ एको महान् कविरभिनवः कथाकारः, विचक्षणो व्याख्याता, नववैष्णवधर्मस्य च निष्ठावान् प्रचारक आसीत्। तेन संस्कृतभाषया प्रणीतेषु ग्रन्थेषु श्रीमद्भक्तिविवेकः प्रथितमो ग्रन्थः। तस्यायं ग्रन्थो न केवलं दामोदरीवैष्णवधर्मस्य वेदसंहितारूपः अपि तु सर्वभारतीयमेकमनवद्यं वैष्णवसाहित्यं एको महीयान् निधिः।

प्रसङ्गक्रमेण अत्रेदं वक्तुमभिलषामो यत् विष्णुपुरीसन्यासिना विरचिता भक्तिरत्नावली, श्रीमता शङ्करदेवेन प्रणीतो भक्तिरत्नाकरः, श्रीमता हरिदेवेन विरचिता भक्तिरसतरङ्गिणी, श्रीजीवगोस्वामिना प्रणीतः भक्तिसन्दर्भः चापि संस्कृते समुपनिबद्धाः भक्तितत्त्वप्रतिपादिकाः श्रीमद्भक्तिविवेक इवान्ये प्रमुखाः संग्रहग्रन्थाः भवन्ति।

श्रीमद्भक्तिविवेकस्य प्रतिपाद्यं विषयवस्तु भवति भक्तितत्त्वम्। भक्तिविवेकः इति नाम्नैव प्रसिद्धस्यास्य ग्रन्थस्य रचनाकालः ई. 1621 शततमे वर्षे निर्धार्यते। अस्मिन् ग्रन्थे द्वादशाधिकाष्टशतं श्लोकाः सङ्कलिताः प्राप्यन्ते। तत्रापि चत्वारः श्लोकाः द्विधा आवृताः सन्ति। अवशिष्टेषु प्रस्तावनायाः त्रयः, अन्तिमस्य पञ्चदशपरिच्छेदस्य प्रथमः सर्वान्तिमश्च श्लोकः, समवेतया पञ्चश्लोकाः भट्टदेवेन विरचिताः सन्ति। अन्ये च त्र्यधिकाष्टशतं श्लोकाः विभिन्नेभ्यः शास्त्रेभ्यः संगृहिताः विषयानुसारं पञ्चदशपरिच्छेदेषु उपन्यस्ताः दृश्यन्ते।

---

* सहायकाचार्यः, वनस्थलीविद्यापीठम्।

अस्य ग्रन्थस्य पञ्चदशपरिच्छेदेषु प्रथमपरिच्छेदे भक्तिस्थाननिर्णयः, द्वितीये गुरूशिष्यनिर्णयः, तृतीये शरणनिर्णयः, चतुर्थे नाममाहात्म्यं, पञ्चमे भगवद्भक्तिमहात्म्यम्, षष्ठे सत्सङ्गिर्णयः, सप्तमे श्रवणकीर्तनादिनिरूपणभूमिका, अष्टमे श्रवणनिर्णयः, नवमे कीर्तननिर्णयः, दशमे स्मरणमाहात्म्यम्, एकादशे पादसेवनमाहात्म्यम्, द्वादशे पूजानिर्णयः, त्रयोदशे नमस्कारमाहात्म्यम्, चतुर्दशे दास्यनिर्णयः, अन्तिमे पञ्चदशे च परिच्छेदे भगवन्मूर्तेः सत्यत्वं प्रतिपादितमस्ति –

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्।।
इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा।
क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येधीतमुत्तमम्।।[1]

श्रीमद्भागवतपुराणोक्तेयं नवधा भक्तिः सुप्रसिद्धा। श्रीमद्भक्तिविवेके भक्तेः नवप्रकारकेषु एषु सख्यमात्मनिवेदनञ्च विहायान्येषां सप्तप्रकाराणां सन्निवेशो वर्णनं वा संलक्ष्यते। ग्रन्थमेनमाधृत्य भट्टदेवेन काचित् टीकाऽपि विरचिता विद्यते। किन्तु तट्टीकायाः काऽपि संज्ञा तेन नैव निर्दिश्यते। भागवताधिकरणम् इत्याख्या काऽपि पाण्डुलिपि-रधिगताऽस्ति। किन्तु साऽपि ग्रन्थकारटीकाकारनामादिविरहिता एवास्ति। तदेतत् भागवताधिकरणमेव तट्टीकायाः संज्ञा भवितुमर्हतीति केषाञ्चित् समालोचकानामितिहास-ज्ञानाच्च तत्रभवतामनुमानम्। परन्त्वेतत् सत्यं यत् श्रीधरस्वामिनो भागवतभावार्थदीपिकायाः प्रचुरः प्रभावस्तदस्यां टीकायां दृष्टिपथमायाति।

अत्रेदं प्रणिधानयोग्यं यत् संस्कृतभाषया प्रणीतं यत् भक्तिसाहित्यमुपलभ्यते तत्सर्वस्य वर्ण्यविषयो भवति भक्तितत्त्वनिरूपणम्, अपि च सर्वस्यापि प्रमुखतम आधारग्रन्थो भवति श्रीमद्भागवतमहापुराणम्। किञ्च विष्णुपुरीसन्यासिनः भक्तिरत्नावल्याः साकल्येन त्रय

[1] भागवतपुराणम्, 7/5/23-24

एवाधारग्रन्थाः सन्ति – श्रीमद्भागवतम्, श्रीधरीटीका, हरिभक्तिसुधोदयश्च। महापुरुष-शङ्करदेवस्य भक्तिरत्नाकरस्य षड्विंशतिः आधारग्रन्थाः दृश्यन्ते। तत्रैव श्रीमतो भट्टदेवस्य श्रीमद्भक्तिविवेकस्य षष्ठ्यधिकाः आधारग्रन्थाः परिगण्यन्ते। एष्वपि षष्ठ्यधिकग्रन्थेषु सर्वाधिका संख्या पुराणानामेव भवति। श्रीमद्भक्तिविवेकस्याध्ययनेन एतदवगम्यते यत् विंशतेः पुराणेभ्यः श्लोकाः अत्र संगृह्योपस्थापिताः वर्तन्ते। उदाहरणार्थं वक्तुं युज्यते यत् श्रीमद्भागवतपुराणात् सर्वाधिकाः एकविंशत्यधिकद्विशतं श्लोकाः, अग्निपुराणात् षड्, कूर्मपुराणात् द्वौ, आदिपुराणात् अष्टौ, गरुडपुराणात् पञ्चाशत्, नरसिंहपुराणात् षोडशः, नारदीयपुराणात् षड्सप्ततिः, पद्मपुराणात् षष्ठिः, वराहपुराणात् द्वौ, हरिवंशपुराणात् एकः, भविष्यपुराणादपि एकः, वामनपुराणात् चत्वारः, वायुपुराणात् अष्टौ, विष्णुधर्मोत्तरपुराणात् चतुर्दश, विष्णुपुराणात् द्वाविंशतिः ब्रह्मपुराणात् चत्वारः, ब्रह्मवैवर्तपुराणात् पञ्च, ब्रह्माण्डपुराणात् दश, मार्कण्डेयपुराणात् द्वौ, स्कन्दपुराणाच्च एकचत्वारिंशत् श्लोकाः ग्रन्थेऽस्मिन् समुद्धृताः विद्यन्ते। तदित्थं विंशतिपुराणेभ्यः साकल्येन त्रिपञ्चाशदशधिकपञ्चशतं श्लोकाः ग्रन्थकारेणात्र संगृहीताः सन्ति। स्पष्टार्थमधो निर्दिष्टा तालिका द्रष्टुं शक्यते –

○ श्रीमद्भक्तिविवेकस्य समग्राः श्लोकसंख्या	=	812
○ द्विधा आवृताः श्लोकाः चत्वारः	=	4-

	=	808
○ ग्रन्थकारेण रचिताः श्लोकाः पञ्च	=	-5

	=	803
○ विंशतिपुराणेभ्यः संगृहीताः श्लोकाः	=	553-

○ अपरग्रन्थेभ्यः संगृहीताः श्लोकाः	=	250

आधारग्रन्थाः षष्ठिसंख्यकाः। तेषु पुराणानां संख्यैव भवति विंशतिः इति। अवशिष्टानामाधारग्रन्थानां संख्या जायते चत्वारिंशत्। तदेव विंशतिपुराणेभ्यः त्रिपञ्चाशदधिकपञ्चशतं श्लोकाः, अपि च चत्वारिंशतः इतरग्रन्थेभ्यः पञ्चशदधिकद्विशतं श्लोकाः श्रीमद्भक्तिविवेके समुपनिबद्धाः वर्तन्ते। अनेन हि ग्रन्थेऽस्मिन् पौराणिकः प्रभावः सहजतयाऽनुमातुं शक्यते।

श्रीमद्भक्तिविवेकस्य रचनायाः अस्त्येकं विशिष्टं कारणम्। तच्च ग्रन्थकारेण ग्रन्थस्य प्रस्तावनायां स्वरचितद्वितीय-तृतीयपद्योर्विनिर्दिश्यते यत् भगवद्भक्तिविषयकं वर्णनं भगवत्सेवायाः शाश्वतधर्मविषयिणी कथा च केवलं श्रीमद्भागवतपुराणे एवास्तीति नोद्भावनीयम्। अत एवासौ श्रीमद्भागवतपुराणेन सह षष्ठ्यधिकग्रन्थेभ्यः भक्तिविषयकं भक्तितत्त्वजातं वाक्यसमुच्चयं श्लोकसमूहं वा संगृह्य प्रीतये वैष्णवानामाश्रयलाभाय च गोविन्दश्रीचरणयोर्ग्रन्थमेनं विरचयामास। यथोक्तं तेन –

श्रीमद्भागवतोक्तमेव भगवत्सेवाव्रतं शाश्वतं
नान्यत्रोक्तमितीरितं परिनुदन् श्रुत्यर्थवच्छास्त्रतः ।
सारं सारमुपहारन् प्रकुरुते गोविन्दपादाश्रयात्
श्रीमद्भक्तिविवेकसंग्रहमलं सद्वैष्णवप्रीतये ।।
श्रीमद्दामोदरपदरजः प्राप्य भाग्यैरनल्पै-
र्देशं कालं सुजनहृदयं तन्मतं लोकशक्तिम् ।
सम्यग्ज्ञात्वा विलिखति मुदा भक्तिमच्छ्लोसंघान्
नानाग्रन्थात् कविपदपुरो रत्नसंज्ञो द्विजातिः ।।[1]

श्रीमद्भक्तिविवेकस्य प्रथमः परिच्छेदो हरिस्थाननिर्णयाख्यः। ग्रन्थकारो ह्यत्र भक्तिस्थाननिरूपणाय विभिन्नेभ्यः पुराणेभ्यः नैकानि समुद्धरणानि समुदाहरन् विशेषतो भारतवर्षस्य श्रेष्ठत्वं प्रतिपादयति।

---

[1] श्रीमद्भक्तिविवेकः श्लोक 3-2

तथाहि –

अहो भुवः सप्तसमुद्रवत्या, दीपेषु वर्षेष्वधिपुण्यमेतत् ।
गायन्ति यत्रत्या जना मुरारेः, कर्माणि भद्राण्यवतारवन्ति ।।[1]

स्वर्गापवर्गयोरास्पदहेतुभूतं खलु भारतवर्षम्। अस्मिन् भारतवर्षे आत्मसत्त्वगुणाद्धेतोः ये जायन्ते तेऽवश्यमेव धन्याः। यथोच्यते –

गायन्ति देवा किल गीतिकानि
धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे।
स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ।।[2]

कीदृशाः जनाः धन्याः इत्याकांक्षायां श्रीमद्भक्तिविवेककारः निम्नलिखितं पद्यमवतारयति –

कर्माण्यसंकल्पित तत्फलानि, समर्प्य विष्णौ परमात्मभूते ।
अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते, तस्मिंल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ।।[3]

गुरुशिष्यलक्षणनिर्णयात्मके द्वितीयपरिच्छेदे नानापुराणसंगृहीतैः द्विपञ्चाशता श्लोकैः गुरुशिष्यलक्षणमुपन्यस्तमस्ति। सद्गुरुचरणशरणमन्तरेणोत्तमस्य श्रेयसः प्राप्तिरसम्भवा। भक्त्याभावे सर्वशास्त्रवेत्ताऽपि गुरुर्भवितुं नार्हति। तद्यथा –

महाकुलप्रसूतोऽपि सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
सहस्रशाखाध्यायी च न गुरुः स्यादवैष्णवः ।।[4]

---

[1] भा.पु. 5/6/13

[2] विष्णुपुराणम्, 3/3/24

[3] तत्रैव, 2/1/25

[4] पद्मपुराणम्, उत्तरखण्डः

गुरुश्चासौ त्रिविधः। इह संसारे यत्र सम्भवो जन्ममात्रं सः पिता उत्पादकस्तावदाद्य। ब्रह्मदो द्विजातेः पुंसः सत्कर्मसंपादकः दीक्षामन्त्रप्रदः उपनयनपूर्वकवेदाध्यापको द्वितीयः हरिभक्तिधर्मवक्ता ज्ञानप्रदस्तृतीयः। एतेषाञ्च तृतीयो हरिभक्तिधर्मवक्ता परमो गुरुः। यथोक्तं –

अध्यापकश्च वेदानां मन्त्रव्याख्यानकृत् तथा।
पिता च धर्मवक्ता विशेषगुरुवः स्मृताः।।
एतेषामपि भूपाल श्रृणुष्व प्रवरं गुरुम्।
पुराणार्थं वदति यो धर्मवक्ता च पण्डितः।।
संसारपरिविच्छेदकारणाच्च स उत्तमः।।[1]

एवं विविधैः पौराणिकवाक्यैर्गुरोः कार्याकार्यमुक्त्वा भागवतपुराणोक्तदिशा शिष्यलक्षणमुपस्थाप्यते –

अमान्यमत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृदः।
असत्वरोऽर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक्।।[2]

नवाधिकशतसंख्यकपद्यान्वितस्य तृतीयपरिच्छेदस्य शीर्षकं भवति 'शरण-निर्णयः' इति। ''परमात्मनि श्रीकृष्णे शरणं तत् प्रचक्षते'' इति धिया भगवतः श्रीकृष्णस्य पादमूले समाश्रयणमेव शरणम्। मदेक शरणो भव। मद्भक्त्यैव सर्वं सेत्स्यति। मयि वर्तमानः कर्मत्यागनिमित्तं पापं स्यादिति शोकं मा कार्षीः। यत् त्वां मदेकशरणमहं सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीति निखिलजनमायापशमनाय कृतावतारस्य भगवतः श्रीकृष्णस्योक्तिः। तद्यथा –

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः।।[3]

---

[1] नारदीयपुराणम्, 9/98-100
[2] भा.पु., 11/10/5
[3] गीता, 18/66

मामेकं शरणं व्रजेति भगवता श्रीकृष्णेन निगदितम्। कथमिति जिज्ञासायां ग्रन्थकारो भगवतः एकत्वप्रतिपादकानि श्रुति-स्मृतिवचनानि समुपस्थापयन् विनिर्दिशति यत् विधाता, हरिर्हरो वा भवतु, त्रयोऽपि अभिन्नाः। तस्मात् भट्टदेवः श्रुति-स्मृत्युक्तवचनानि पुराणवाक्यैरेव पुनः समर्थयति। तथाहि –

अहमेवासमेकोऽग्रे नान्यत् किञ्चनान्तरं बहिः।
पश्चादहं यदेतञ्च योऽवशिष्यते सोऽस्म्यहम्।।[1]
हरिं हरं विधातारं यः पश्येदेकरूपिणम्।
स याति परमानन्दं शास्त्राणामेष निर्णयः।।[2]
हरिशङ्करयोर्मध्ये ब्रह्मणश्चापि यो नरः।
भेदकृन्नरकं भुङ्क्ते यावदाचन्द्रतारकम्।।[3]

सप्तनवत्यधिकशतलोकसमायुक्ते चतुर्थे परिच्छेदे भगवतोऽपरिमितं नाममाहात्म्यं वर्णयता पौराणिकैः नानार्षेयवाक्यैर्ग्रन्थकारेणाभिधीयते यत् केवलं विष्णोर्नामैव पुंसां शकलं पापमपहरेदिति। तद्यथा –

स्तेनः सुरापो मित्रध्रुग् ब्रह्महा गुरुतल्पगः।
स्त्रीराजपितृगोहन्ता ये च पातकिनोऽपरे।
सर्वेषामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतम्।
नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषयामतिः।।[4]
अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत्।
सङ्कीर्तितमघं पुंसो दहेदेधो महानलः।।[5]

---

[1] भा.पु., 2/6/32
[2] बृहन्नारदीयपुराणम्, 6/46
[3] तत्रैव, 6/45
[4] भा.पु., 6/2/9-10
[5] तत्रैव, 6/2/68

द्विपञ्चाशता श्लोकैः समुपनिबद्धे पञ्चमे परिच्छेदे भगवद्भक्तिमाहात्म्यं निरूपितं वर्तते। नारदीयपुराणोक्तं वाक्यमुदाहरन् भट्टदेवोऽभिधत्ते यत् जनार्दने निश्चला भक्तिरेव मुक्तिः। विष्णुभक्ताश्च सर्वदा मुक्ताः। तथाहि –

निश्चला त्वयि भक्तिर्या सैव मुक्तिर्जनार्दने।
मुक्ता एव हि ते भक्तास्तव विष्णोर्यतो हरे।।

जनार्दनाश्चायं भक्त्यैव तोषयितुं शक्यते। न पुनः विविधदानपुष्पानुलेपनैः। यथोक्तं –

न दानैर्विविधैर्दत्तैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः।
तोषमेति महात्माऽसौ यथा भक्त्या जनार्दनः।।[1]
न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च।
प्रियतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद् विडम्बनम्।।[2]

ननु को वा भक्तः? इति जिज्ञासायामुच्यते –

कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना।
विनानन्दाश्रुकलया शुद्ध्याद् भक्त्या विनाशयः।।[3]

गारुडेऽपि उक्तम् –

ते भक्ता लोकनाथस्य नामकर्मादिकीर्तने।
मुञ्चत्यश्रूणि संहर्षाद् ये प्रहृष्टतनुरुहाः।।

''भक्तिश्च भगवद्भक्तसङ्गतः परिजायते'' इत्युक्तं पञ्चमे परिच्छेदे। अतोऽधुना षष्ठे परिच्छेदे चतुषष्ठिसंख्यकैः नानाशास्त्रसंकलितैः पद्यैः सत्सङ्गनिर्णयोऽकारि ग्रन्थकृता भट्टदेवेन।

---

[1] गरुडे, पूर्वखण्डे, 231/33
[2] भा.पु., 7/7/52
[3] तत्रैव, 11/14/23

कृष्णभक्तानां दर्शनस्पर्शनालापसहवासादयः अधमादिनिखिललोकान् पुनन्ति। यथोक्तं ब्रह्माण्डे –

दर्शनस्पर्शनालापसहवासादिभिः क्षणात्।
भक्ताः पुनन्ति कृष्णस्य साक्षादापुक्कसं जगत्।।

सन्ताः रवेरपि श्रेष्ठाः प्रेष्ठाश्च। यतोहि दिवाकरस्तु रश्मिभिर्वाह्यं जगदेव प्रकाशयति, किन्तु सन्ताः सद्वाक्यैरान्तरिकमन्धकारमपि अपनयन्ति। बृहन्नारदीयपुराणे उच्यते –

रविश्च रश्मिजालेन दिवा हन्ति बहिस्तमः।
सन्तः सूक्तिमरीच्यौघैरन्तर्ध्वान्तं हि सर्वदा।।

एवं क्रमेणात्र बहुभिर्वाक्यैः सत्सङ्गमाहात्म्यमुपवर्ण्य तद्ग्रहणे भागवतोक्तविधिवाक्यमुद्धरति–

ततो दुःसङ्गमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान्।
सन्त एवास्यच्छिन्दन्ति मनोव्यासङ्गमुक्तिभिः।।[1]

कीदृशाश्च ते सन्तः इत्यपेक्षायां नारदवाक्येन तल्लक्षणं प्रस्तौति –

यत्र भागवता राजन् साधवो विशदाशयाः।
भगवद्गुणानुकथनश्रवणव्यग्रचेतसः।।
सत्कथाश्रवणे येषां वर्तते सात्त्विकी मतिः।
तद्वक्तरि च भक्तिश्च ते वै भागवतोत्तमाः।।
अन्येषामुदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः।
हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः।।
येऽभिनन्दन्ति नामानि हरेः श्रुत्वातिहर्षिताः।
रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः।।

---

[1] भा.पु., 11/4/23

मन्मानसाश्च मद्भक्ता मद्भक्तजनलोलुपाः।
मन्नामश्रवणासक्तास्ते वै भागवतोत्तमाः।।

श्रवणकीर्तनादिनिरूपणभूमिकारूपः सप्तमः परिच्छेदः। एकविंशतिः श्लोकाश्चात्र संचित्योपन्यस्ताः। यद्यपि अष्टमे परिच्छेदे नानाशास्त्रसंकलितैः अष्टादशश्लोकैः श्रवणनिर्णयः, नवमे परिच्छेदे त्रिंशता पद्यैः कीर्तननिर्णयः कृतोऽस्ति। दशमे च परिच्छेदे सप्तचत्वारिंशता श्लोकैः स्मरणमाहात्म्यं प्रतिपादितमस्ति । तथापि पूर्ववर्तिषु परिच्छेदेषु भगवद्भक्तेः कर्तव्यतां तत्महिमानञ्च निरूप्यास्मिन् सप्तमे परिच्छेदे भगवद्भक्तिभेदाः श्रवणादयः समकालमेव वर्णिताः विद्यन्ते। नवमे परिच्छेदे कीर्तनं निरूपयता भट्टदेवेनोच्यते – ''तत्र कीर्तनं तावच्चतुर्विधम्। कृतिसंशब्दने इत्यस्माद्धातोः 'कीर्तन' इति शब्दः निष्पद्यते। कीर्तनं नामोच्चारणं स्तुतिपाठः कथा-व्याख्या गीतञ्च। उच्चारणपदेनैव मूलाधारादुच्चारणाव्यभिचाराद् वचनाच्च मानसोपांशोरपि ग्रहणम्।'' यथोक्तं नारसिंहपुराणे –

त्रिविधः जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदं निबोधत।
वाचिकश्च उपांशुश्च मानसस्त्रिविधः स्मृतः।।
त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयः स्यादुत्तरोत्तरः।।

त्र्याणां चात्र कथितानां कीर्तनानां लक्षणं यथा तत्रैव –

यदुच्चनीचस्वरीतैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः।
मन्त्रमुच्चारयेद् युक्तो जपयज्ञः स वाचिकः।।
शनैरुच्चारयन् मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयेत्।
किञ्चित् स्पष्टं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः।।
धिया यदक्षरश्रेण्यो वर्णात्वर्णं पदात्पदम्।
शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः।। इति।

एकादशे परिच्छेदे विविधशास्त्रसमुद्धृतैरेकपञ्चाशता श्लोकैः विष्णोः 'पादसेवनमाहात्म्यं' वर्णितम् । पादसेवनं परिचर्येति भक्तिविवेककारः। तच्च द्विविधं फलरूपं साधनरूपञ्च। निजं चिन्मयं रूपमाधाय बहुधा विभूतिभिः लक्ष्म्या विष्णोचरणयुगलस्य परिचर्यया यत् परमं मङ्गलं साध्यते तत् फलरूपं पादसेवनम्। फलरूपस्य पादसेवनस्य साधनभूतानां प्रतिमादिकानां सेवनमर्चनञ्चेति साधनरूपं पादसेवनम्। आनुषङ्गिकफललाभ-दृष्ट्या पादसेवायाः अनेकान् प्रकारान् दर्शयितुकामेन ग्रन्थकारेण अग्निपुराणादधोलिखितं श्लोकद्वयं समुद्धृतमस्ति। तथाहि –

पूजितं पूज्यमानं वा यः पश्येत् भक्तितो हरिम्।
श्रद्धया मोहयेद् यस्तु सोऽपि यज्ञफलं लभेत्।।
दृष्ट्वा संपूजितं कृष्णं नृत्यमानोऽनुमोदते।
स संयममतिः शुद्धः परं ब्रह्माधिगच्छति।।

अस्य परिच्छेदस्यान्ते देवालयशुश्रूषायाः भगवतः स्नानस्य अभिषेकस्येति, पुष्पार्पणस्य तथा च शङ्खोदक-पादोदक-निर्माल्यग्रहण-फलानि विवृतानि वर्तन्ते। तुलसीदलस्य महत्त्वं तच्चयनस्य निषेधकालादिकमपि नानापुराणसंकलितवचनैरत्र विवेचितमस्ति । उदाहरणार्थं यथा स्कान्दे अवन्तिखण्डे –

संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां श्राद्धवासरे।
तुलसीं ये विच्छिन्दन्ति छिन्दन्ति हरेः शिरः।।
द्वादश्यां श्रवणे चैव रोहिण्यां ग्रहणे तथा।
भुक्त्वा रजन्यामाशौचे मृतके सूतके त्यजेत्।।
देवपादोदकं चैव गङ्गातोयं तथैव च।
तथा समुद्रतोयं च विप्रपादोदकं तथा।।
नैकत्र योजयेत् प्राज्ञः संकरे विकलं यतः।

पूजानिर्णयात्मकः खलु द्वादशः परिच्छेदः। पञ्चषष्ठिः श्लोकाश्चात्र प्राप्यन्ते। भगवदर्चनप्रभावोऽत्र विवेचितः। तत्रार्चनञ्च द्विविधम्। साधनरूपं फलरूपञ्चेति। ग्रन्थकारः द्विविधमपि भगवदर्चनं सम्यक् समीक्ष्य भगवदर्चनस्य प्रभावं तत्फलञ्च विवृत्यान्ते स्वाभिमतं प्रकटयनभिधत्ते –

मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य यो हरिं नार्चयेत् सकृत्।
मूर्खस्तु तत्परः कोऽस्ति कोऽन्यस्तस्मादचेतनः।।[1]

त्रयोदशे परिच्छेदे विविधपुराणेभ्यः समुद्धृताः एकचत्वारिंशच्छ्लोकाः लभ्यन्ते। सविस्तरं नमस्कारमाहात्म्यम्, एकाङ्ग-दण्डवदष्टाङ्ग-पञ्चाङ्गिक-त्र्यङ्गादयो नमस्कारभेदाश्चात्र विश्लेषिताः सन्ति।

दास्यनिर्णयनामाभिधस्तावत् चतुर्दशः परिच्छेदः। श्लोकसंख्या चात्र द्वाविंशतिः। दासस्य भावो दास्यं कर्मार्पणञ्चेति भट्टदेवः। उदाहरणार्थं भागवतपुराणात् समुद्धृतं कर्मार्पणविषयकं वचनमिदमुल्लेखमर्हति –

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा
बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात्।
करोति यत् यत् सकलं परस्मै
नारायणायेति समर्पयेत् तत् ।।[2] इति।

श्रीमद्भक्तिविवेकस्य पञ्चदशपरिच्छेदस्य प्रतिपाद्यविषयो भवति 'भगवन्मूर्तेः सत्यत्त्वम्' 'ईश्वरनिर्णयो' वेति। भट्टदेवेन भगवतः साकारमुर्तेनिरूपणार्थं नानाशास्त्रेभ्यः एकादशश्लोकाः संकलिताः सन्ति। तदनुसारम् ईश्वरः साकारः मूर्तियुक्तश्च। साधारणोऽपि सः असाधारणः। असौ परमपुरुषः। भक्तिश्च साकारं पुरुषोत्तमं प्रति सम्भवतीति भक्तेर्मुख्यं

---

[1] श्रीमद्भक्तिविवेकः, 12/65

[2] मा.पु., 11/6/36

रहस्यम्। भगवतः सन्तुष्ट्यर्थे कायादीनामात्मनो वा यत् कर्म तत् सकलं परस्मै परमेश्वराय नारायणाय समर्पयेत। तथा सति सर्वमपि कर्म भगवतः धर्मो भवतीति पुराणसम्मतं तथ्यं चतुर्दशे परिच्छेदे प्रतिपादितम्। अत एव ग्रन्थकारः तत्रभवान् भट्टदेवः अन्तिमस्य पञ्चदशपरिच्छेदस्य चादौ अन्तिमे पद्ये स्वरचिते श्रीमदभक्तिविवेकइत्याख्यं निजं ग्रन्थमपि भगवत्सन्तुष्ट्यर्थं भगवते एव समर्पयन् प्राह –

श्रीकृष्ण त्वन्निदेशेन कृतो ग्रन्थः समुज्ज्वलः।
त्वमत्र परितुष्टः स्याः साधुभिस्त्वत्परायणैः।।
श्रीमद्दामोदरवरसदो मण्डपे साधुजुष्टे
कृष्णादेशादनुगतरतौ सर्वशास्त्रानुसारात्।
श्रीमद्भक्तिविवेकपद्यमकरोत् शाकेऽग्निवेदेषुभि-
श्चन्द्रे माघदिने दिनेशदिवसे तेनैव तुष्येद्हरिः।।

पूर्वोत्तरभारते भक्तिवादस्य प्रचिलतेषु सम्प्रदायेषु द्विविधः सम्प्रदायः प्रमुखतमः। महापुरुषशंकरदेवेन प्रतिष्ठापितः शंकरीसम्प्रदायः तथा च श्रीदामोदरदेवेन प्रतिष्ठापितः दामोदरीसम्प्रदायः। अनयोः सम्प्रदाययोः संस्कृते अनेके ग्रन्थाः प्रकाशिताः सुप्रथिताश्च सन्ति। श्रीमद्भक्तिविवेकस्य परिशीलनेन एतद् विज्ञायते यत् प्रागुक्तयोः सम्प्रदाययोर्मध्ये यद्यपि भक्तेः मूलतत्वक्षेत्रे अपि च भक्तेरुपजीव्यत्वेन समुद्धृतानां स्वीकृतानाञ्च ग्रन्थानां क्षेत्रे किमपि पार्थक्यं नासीत्, तथापि व्यावहरिकजीवने पूजादीनां प्रयोजनक्षेत्रे, ब्राह्मणादीनां कर्तव्यनिर्णयक्षेत्रे शंकरदामोदरग्रन्थानां मध्ये कश्चन मतभेदः आसीत्। द्वयोराचरणपद्धतावपि क्वचित् वैषम्यमासीत्। अत एव ग्रन्थकारेण वैकुण्ठनाथभट्टाचार्येण निजगुरोः श्रीदामोदरस्य स्वकीयं किमपि विशिष्टं मतजातं वीक्ष्य देश-काल-पात्रगतञ्च भेदं स्वीकृत्य ग्रन्थोऽयं विरचित आसीत्। अयं ग्रन्थः न केवलं दामोदरमतानुयायिनां कृते एव अपितु सुविपुलस्य संस्कृतवाङ्मयस्य एकोऽनुपमः उल्लेखनीयश्च संग्रहग्रन्थः अस्ति।

सहायकग्रन्थसूची

१) गरुडपुराण - गीताप्रेस, गोरखपुर, १९९९
२) भक्तिविवेक - भट्टदेवशर्मा सत्येन्द्रनाथ, एनसाइक्लोपीडिया आफ इण्डिया लिटरेचर, साहित्य अकेडमी, न्यूदेहली, १९८७
३) नारदीयपुराण - गीताप्रेस, गोरखपुर, २०००
४) विष्णुपुराण - गीताप्रेस, गोरखपुर, २०००
५) श्रीमद्भागवतमहापुराण - आचार्यशिवप्रसादद्विवेदी, चौखम्भासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी, २०१९

❑ ❑ ❑